

Г.Б. Кобденова*

Туран университеті, Алматы, Қазақстан

*E-mail: g.kubdenova@tilbilimi.kz

СӨЗДІКТЕРДІ ТҮЗУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Тарихи лексикография қазақ тілінің тарихи сөздік қоры мен сөздік құрамын кешенді тілдік тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік тудыратын тарихи лексикологиялық, тарихи диалектологиялық, тарихи фонетикалық, тарихи грамматикалық еңбектер мен дереккөздерді жүйелі түрде ғылыми зердеден өткізіп, оларды тарихи бағыттағы сөздіктер түзу ісіне пайдаланудың жолдарын, әдіс-тәсілдерін белгілейді.

Тарихи лексикография теориясы қазақ тілінің этимологиялық, тарихи-диалектологиялық, тарихи бағыттағы сөздіктерін жасау тәжірибесінде ғылыми-теориялық негіздеме ретінде қызмет етіп, оларды жетілдіруге мүмкіншілік береді. Сонымен бірге қазіргі лексикографияның ғылыми деңгейіне сәйкес қазақ тіл біліміндегі тарихи лексикографияның да мақсат-міндеттерін, құрылымдық ерекшеліктерін, ұстанымдық негіздерін айқындау қажеттігі туындап отыр.

Қазіргі қоғамда жүріп жатқан ғылыми-ақпараттық кеңістіктің өркендеуі және лексикография саласының кемелденуіне байланысты тарихи лексикография мен компьютерлік тарихи лексикография салаларының да қарқындап дамуына әсер етуде. Қазақ тілінің XV–XX ғғ. мәтіндердің электрондық корпусын және қазақ мәдени-рухани, ұлттық құндылықтарының тілдегі көрінісін көрсететін тарихи электрондық картотекалық қорын (публицистикалық, эпистолярлық, көркем шығармалардан, ауыз әдебиетінен, тарихи жазбалардан т.б.), әр ғасыр бойынша жасалған тарихи сипатты сөздіктер, қазіргі қазақ тілінің тарихи сөздігін, қазақ тілінің тарихи-этимологиялық сөздігін жасау – бүгінгі қазақ тілтаным ғылымының маңызды міндеттерінің бірі. Түркітану саласы бойынша да, қазақ тіл білімі бойынша да тарихи-этимологиялық сөздік түзудің басты ұстанымдарын айқындап және электрондық тарихи сөздік жасалуы қажет. Бұны қазақ тілінің тарихи қабаттарын тереңірек ашудың, ана тіліміздің жаһандану дәуірінде жұтылып кетпеуінің бір кепілі деп білер едік.

Тірек сөздер: тарихи лексикография, тілдің тарихи корпусы, қазақ тілінің тарихи сөздігі, этимологиялық сөздік, диалектологиялық сөздік.

Г.Б.Кубденова*

Университет Туран, Алматы, Казахстан

*E-mail: g.kubdenova@tilbilimi.kz

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ СЛОВАРЕЙ

Аннотация. Историческая лексикография обеспечивает систематическое научное изучение исторических лексикологических, исторических диалектологических, исторических фонетических, историко-грамматических трудов и источников, способс-

твующих комплексному языковому изучению Исторического словаря и словарного состава казахского языка, определяет способы и способы их использования для создания словарей исторической направленности.

Теория исторической лексикографии служит научно-теоретическим обоснованием в практике создания словарей этимологического, историко-диалектологического, исторического направлений казахского языка и позволяет совершенствовать их. Вместе с тем, в соответствии с научным уровнем современной лексикографии возникает необходимость определения целей, структурных особенностей, принципов исторической лексикографии в казахском языкознании.

В связи с процветанием научно-информационного пространства и совершенствованием сферы лексикографии, происходящим в современном обществе, происходит интенсивное развитие и отраслей исторической лексикографии и компьютерной исторической лексикографии. Казахский язык XV-XX вв. создание электронного корпуса текстов и исторического электронного картотечного фонда (публицистических, эпистолярных, художественных произведений, устной литературы, исторических записей и т.д.), словарей исторического характера, составленных в разные века, Исторического словаря современного казахского языка, историко-этимологического словаря казахского языка – одна из важнейших задач современной науки о казахском языке. Необходимо определить основные принципы формирования историко-этимологического словаря как по тюркологии, так и по казахскому языкознанию и создать электронный исторический словарь. Это один из залогов углубления исторических пластов казахского языка, того, что родной язык не поглотится в эпоху глобализации.

Ключевые слова: историческая лексикография, исторический корпус языка, исторический словарь казахского языка, этимологический словарь, диалектологический словарь.

G.B. Kubdenova *

Turan University, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: g.kubdenova@tilbilimi.kz

THEORETICAL PROBLEMS OF DICTIONARY FORMATION

Abstract. Historical lexicography systematically conducts scientific research of historical lexicological, historical dialectological, historical phonetic, historical grammatical works and sources that allow us to study the historical vocabulary and vocabulary of the Kazakh language from a comprehensive linguistic point of view, determines ways, methods and methods of their use in the formation of historical dictionaries.

The theory of historical lexicography serves as a scientific and theoretical basis for the practice of creating etymological, historical-dialectological, and historical dictionaries of the Kazakh language and allows them to be improved. At the same time, in accordance with the scientific level of modern lexicography, there is a need to define the goals and objectives, structural features, and principled foundations of historical lexicography in Kazakh linguistics.

Due to the development of the scientific and information space in modern society and the improvement of the lexicography industry, the development of historical lexicography and computer historical lexicography also has an impact on the dynamic development. XV-XX

centuries of the Kazakh language. one of the most important tasks of modern Kazakh linguistics is the creation of an electronic body of texts and a historical electronic file fund (journalistic, epistolary, from works of art, oral literature, historical records, etc.), dictionaries of a historical character created for different centuries, a historical dictionary of the modern Kazakh language, a historical and etymological dictionary of the Kazakh language, reflecting the manifestation of Kazakh cultural and spiritual, national values in the language. It is necessary to define the main principles of forming a historical and etymological dictionary and create an electronic Historical Dictionary both in the field of Turkology and Kazakh linguistics. This is one of the guarantees of a deeper understanding of the historical layers of the Kazakh language, that our native language will not be absorbed in the era of globalization.

Keywords: historical lexicography, historical corpus of the language, Historical Dictionary of the Kazakh language, etymological dictionary, dialectological dictionary.

Бұл мақала ИРН нөмірі: OR11465483 «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты тақырып бойынша дайындалды.

Кіріспе

Ғылым мен техниканың қарқындап дамуы, адамзат ойының жан-жақты кемелденуі тілдегі сөздік құрамның сан түрлі сөздіктерде көрініс табуымен сипатталады. Бұл жалпы лексикографияның қоғамдық қажеттілігінің бірден-бір шарты. Қазақ тіл біліміндегі жалпы лексикографияның теориялық мәселелерінің зерттелуінде К.Аханов, Ш.Ш.Сарыбаев, Т.Жанұзақ, Б.Қалиев, М.М.Малбақов, М.Ш.Мұсатаева т.б. ғалымдардың еңбектерінің маңызы белгілі. Соған сәйкес екітілдік, түсіндірмелі, фразеологиялық т.б. сөздіктер белгілі дәрежеде ғылыми-практикалық қолданыс қажеттілігін қанағаттандыруда. Дегенмен қазіргі қоғамдық, әлеуметтік, тілдік сұраныс пен қазақ тіл біліміндегі лексикография теориясының даму дәрежесі тарихи бағыттағы сөздіктердің басқа лингвистикалық сөздіктерден ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтаудың, этимологиялық, диалектологиялық және тарихи сөздіктердің ұстанымдық негіздерін ашып-айқындаудың қажеттілігін көрсетіп отыр.

Лексикографияның типологиялық және жанрлық түрлері арасында айрықша орын алатын сала – тарихи лексикография саласы. Оның өзіндік құрылымы мен мазмұнына сәйкес теориясының қалыптасып, дамығанына да көп уақыт өте қойған жоқ. Тарихи лексикографияның теория жүзінде қарастырылуы жалпы лексикографияның теориялық мәселелерімен ғана емес, теориялық және практикалық тіл білімінің тарихи лексикология, тіл тарихы, этимология салалары бойынша қол жеткен жетістіктерімен де байланысты.

Материал және әдістер

Диалектологиялық лексикография саласын негіздеген Ш.Ш.Сарыбаевтың, біртүрлі түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздерін қарастырған М.Малбақовтың, В.В.Радлов сөздігінің қазақ лексикографиясы тарихындағы маңызын зерттеген К.Ш.Хұсайынның, Л.М.Будаговтың жалпытүркілік сөздігі құрамына зерттеу жүргізген Б.А.Атабайдың, көркем мәтінде, тарихи ескерткіштерде, ономастикада қолданылған этнолексиканың диахрондық зерттелуі мен этимологиялық ізденістер мен лексикографиялық зерттеулерге назар аударған Ә.Ибатов, Р.Сыздықова, Е.Жанпейісов,

Е.Жұбанов, Б.Әбілқасымов, Н.Қарашева, Т.Жанұзақ, Ө.Құрышжанов, М.Томанов, Б.Сағындықұлы, Н.Уәлиұлы, Ж.Манкеева, Р.Шойбеков, С.М.Болатова, Ғ.Әнес, М.Сабыр, Ж.Тектіғұл, Н.Шаймерденова, О.Сүлейменов, Г.Бүркітбай, Б.Сүйерқұл, Г.Мамырбекова, А.Сейтбекова, Қ.Садықбеков, С.Тәшімбай, Р.Мухитдинов, Ж.Исина т.б. ғалымдардың еңбектері тарихи бағыттағы лексикографиялық жұмыстардың ғылыми тұрғыдан сарапталуында үлкен маңызға ие болды.

Тарихи лексикография саласының ғылыми негізде дамуы үшін қажетті алғышарттардың бірі – отандық және әлемдік лексикографияның озық тәжірибелерін, лексикографияның теориялық тұжырымдарын ескере отырып, тарихи бағыттағы сөздіктердің жасалу ұстанымдарын анықтау.

Этимологиялық, диалектологиялық сөздіктердің іс жүзінде түзілуі ежелгі дәуірлерден басталғанмен, аталған сөздіктердің құрылымына қатысты теориялық мәселелердің зерттелуі мен тарихи сөздіктің түзілуі ХХ ғасырдан бастау алады. Лексикографияның теориялық мәселелерінің жан-жақты қарастырыла бастауы, алуан түрлі жаңа сөздіктердің жасалуы, жаңа әдіс-тәсілдердің қолданылуы, қоғам мен тіл байланысының жаңаша сипат алуы, электрондық кеңістіктің өріс алуы т.б. экстралингвистикалық жағдаяттар тарихи лексикографияның ғылым саласы ретінде қалыптасып дамуына, тарихи сөздіктердің жасалуына игі ықпалын тигізді.

Әдебиетке шолу

Тарихи лексикографияның 1970-80 жылдары жеке сала ретінде жалпы лексикографиядан бөлінгенін байқауға болады. Бұған Тіл білімі институты, Орыс тілі институттары тарапынан ұйымдастырылған «Теория и практика русской исторической лексикографии» (Мәскеу, 1975; 1984), «Русская историческая лексикография и лексикология» (Красноярск, 1989) атты конференция жинақтары дәлел бола алады. Шетелдерде өтіп жүрген халықаралық конференциялар да тарихи лексикографияның әлемдік тіл білімінде үлкен орын алғандығын көрсетеді. Еуропалық лексикографтар қауымдастығының ұйымдастыруымен ЕВРАЛЕКС-тің екі жыл сайын тарихи лексикография бойынша конференциялар өткізіп тұратындығы, ғылыми кеңесі мен әлемдік дәрежедегі теоретик тарихшы-лексикограф мамандардың Лондонда жиналуы оның халықаралық дәрежедегі маңызының жоғарылағанын айғақтайды. Аталған жиындарда тарихи лексикография саласы бойынша халықаралық зерттеулердің даму бағыт-бағдары қарастырылады. Түркі және қазақ тіліндегі лексикография саласы бойынша «Тюркская лексикология и лексикография» (Мәскеу, 1971), «Ғасырлар тоғысындағы лексикография және аударма» (Алматы, 2002), «Проблемы этимологии тюркских языков» (Алматы, 1990) атты ғылыми жинақтар шықты. Қазақ тіл білімінде тарихи бағыттағы этимологиялық және диалектологиялық сөздіктердің түзілуі олардың қолданыстық қажеттілігін сипаттайды. Ал тарихи бағыттағы сөздіктердің ғылыми-теориялық, практикалық және құрылымдық мәселелерін зерттеп, жетістіктер мен кемшіліктерді саралау, әлемдік тарихи лексикографияның тәжірибесін зерделеу, қазақ тарихи лексикографиясында қалыптасқан ұстанымдық негіздерді айқындау, оның қалыптасуы мен даму жолдарын анықтау мәселелері өз шешімін табуы қажет етіп отыр. Осындай жағдайлар тарихи лексикографияны зерттеу ісінің өзектілігін танытады.

Сөздік жасау ісі адамзат ойының ертеден келе жатқан ірі жетістіктерінің бірі. Ол мол қажыр-қайратты, терең ақыл-ойды, шығармашылық қабілетті қажет етеді. Сөздік – бөлшектерден тұратын, бөлікке бөліп қабылдауды талап ететін жүйелі, күрделі құрылымды шығарма.

XVI–XVIII ғасырлардағы қоғамдық-тілдік тәжірибенің лингвистикалық қырларына көз жіберсек, тіл теориясы саласындағы қоғамдық-тілдік тәжірибенің қажеттілігі мен жаңа талаптардың негізінде мәселелерді шешуге бағытталған жұмыстар бірнеше бағытта жүргізілгендігін байқауға болады. Бұл кезеңде тіл теориясының алдына қой-ған мәселелер қатарына: 1) ұлттық тіл мен жалпытілдік норманың қалыптасуы; 2) ұлттық грамматиканың құрылымдары; 3) графологиялық нормаларды жетілдіру; 4) орфоэпиялық нормаларды біріздендіру; 5) ұлттық тілдің әдеби нормасын қалыптастыру; 6) ұлттық тіл құрамын этимологиялық және тарихи тұрғыдан пайымдау; 7) қоғамдағы тілдік жағдайды тұтастай қарастыру мәселелері жатқызылып, тілдің ішкі және сыртқы экстралингвистикалық жағдайлары анықталды (Амирова т.б., 1975: 181). XVI–XVIII ғасырлардағы тіл теоретиктерінің санасында бұлардың барлығы бір-бірімен тығыз байланыста болды. Ұлттық тіл құрамын этимологиялық және тарихи тұрғыдан пайымдау, зерттеу мәселесі тарихи бағыттағы сөздіктердің жасалуына себепші болды. Лексикографияның дамуына әр дәуірдің философиялық концепциялары да әсер етіп отырды. XIX ғасырдағы эволюционистік теория түсіндірме сөздіктердегі тарихи аспектіні бекіте түсіп, тарихи тіл білімінің гүлденуіне ықпал етті. XIX ғасырдың екінші жартысында салыстырмалы-тарихи әдістің дамуы лексикографияға жаңа серпін берді. XX ғасырда лексикография лексикология, тіл тарихы, сөзжасам, стилистика саласындағы лингвистикалық зерттеулер үшін жаңа мәнге ие болып, этимологиялық, тарихи, жиілік сөздіктердің, жазушы тілі т.б. сөздіктердің жасалуымен сипатталды. Тіл лексикасын ғылыми тұрғыда зерттеу мақсатында этимологиялық, тарихи сөздіктерді, өлі тілдердің, жергілікті тіл ерекшеліктерінің т.б. сөздіктерін жасау қолға алынды. Осы мақсатта XVI–XVIII ғасырларда ұлттық академиялар құрылды. 1587 жылы Италия академиясы, 1635 жылы Француз академиясы, 1783 жылы Ресей академиясының негізі қаланды. 1704 жылдан бастап әртүрлі сөздіктер жариялана бастады. Лексикографияның қарқындап дамуының тағы бір себебі – кітап басу ісінің дамуымен байланысты болған техникалық жетістіктер еді. Кітап басу ісі көп тираждық мәтіндерді оқытуды жолға қоюға, білімді таратуға, тілдік коммуникацияның дамуына, салыстырмалы зерттеулер жүргізуге т.б. қолайлы жағдай жасап, үлкен рөл атқарды. XVI–XVIII ғасырлардағы тіл теориясы тілдің сөздік құрамын этимологиялық және тарихи тұрғыдан қарастыруға ұмтылыс жасады. Бұл ұмтылыс ұлттық сананың оянуы мен ұлттық тілдің әдеби тұлғада қалыптасуымен байланысты болды. Осыған сәйкес жұмыстар Италия, Франция, Англия, Ресей т.б. елдерде пайда бола бастады. Олардың арасында Ж.Менаждың «Француз тілінің шығу арналары» (1650 ж.), «Француз тілінің этимологиялық сөздігі» (1650 ж.), «Италия тілінің шығу арналары» (1669 ж.) еңбектері дүниеге келді. Осындай сипаттағы еңбектердің дүниеге келуі тарихи сипатты сөздіктердің жасалуына негіз болған еді.

Тілдік сана қоғамдық сананың негізінде қалыптасады. Кез келген сөздіктің жасалуы кешенді түрде атқарылатын үлкен ғылыми мәселе, ал ұлттық тілдің сөздігін түзу – әр уақытта халықтың мәдени өміріндегі елеулі оқиға болып табылады және тарихи тұрғыдан келгенде көбінесе тарихи және ұлттық сана-сезімнің өсу кезеңімен, ұлттың қалыптасуы, әдеби тіл мен оның нормасының тұрақтануымен байланысты келеді. Тарихи сөздіктің жасалу негізінде *ұлттық сана* жататындығын XX ғасырдың басында академик Л.В.Щербаның «анықтама сөздіктің негізінде ұлттық идея жатады» деген ойымен сабақтастырып, тарихи сөздіктің әрқашан ұлттық сана-сезімнің оянуымен тығыз байланысты болып келетіндігін нақтылай түсті. Л.В.Щерба ағайынды Вильгельм

және Якоб Гриммдердің XVI ғасырдан басталағын мәтіндер негізінде жасалған «Неміс тілі сөздігін» (Deutsches Wörterbuch) ұлттық идеяның негізінде жасалған анықтамалық сөздік түріне жатқызып, еуропа тілдерінің үлкен көптомды сөздіктерін де, мәселен, XVI ғасырдың мәтіндері қамтылған ағылшын тілінің 20 томдық Оксфорд сөздігін («A new English Dictionary on historical Principles founded mainly on the materials collected by the Philological Society»), edited by James A.H.Murray, 1882 жылдан бастап шыққан голланд тілінің үлкен сөздігін («Woordenboek der Nederlandsche Taal») және швед тілінің үлкен сөздіктерін («Ordbok ofver Svenska Spraket ut gifven af Svenska Akademien») осы жолмен жасалған туындылар қатарына қосады (Щерба, 1974).

Нәтижелер және талқылау

Тарихи сөздік үлгісі тұңғыш рет Еуропа елдерінде, оның ішінде неміс тілінде жүзеге асырылып, кейін ағылшын, француз, итальян, поляк, орыс және т.б. тілдердің тарихи және этимологиялық сөздіктері жарыққа шықты. Экономикалық-әлеуметтік жағдайдың артуы, кітап басу ісінің дамуы, әсіресе ұлттық, тарихи сана-сезімнің оянуы, салыстырмалы-тарихи тіл білімінің дамуы, соған сәйкес жаңа дәуірдің басталуы лексикографияға жаңа бағыт беріп, тіл білімінде тарихи бағыттағы сөздіктердің жасалуына қолайлы жағдай туғызды.

Сөздік жасау – ежелгі іс. Тарихқа белгілісі біздің жыл санауымыздан бұрынғы III мыңжылдықтағы ежелгі шумерліктердің шағын сөздіктерінен бері қарай келе жатқан сөздік жасау тәжірибесінде әр тарапты туындылар өмірге келді. Сөздік жасау ісі ертеден келе жатқанымен, сөздік жасаудың теориясымен айналысатын теориялық лексикография саласы – тіл білімінде кейін қалыптасқан сала. Теориялық лексикография ғылым ретінде XX ғасырдың екінші жартысында қалыптасты. Сөздіктердің бірінші ғылыми типологиясын, бірінші теориялық жіктелімін 1940 жылы кеңес ғалымы Л.В.Щерба «Опыт общей теории лексикографии» атты еңбегінде жасады [2]. Лексикографияның теориялық мәселелері әрі қарай көптеген кеңестік және шетелдік (Франция, АҚШ т.б.) лингвистердің еңбектерінде дамыды.

Соңғы уақытта тіл біліміндегі тарихи лексикографияның теориялық және практикалық мәселелері зерттеудің орталық нысанына айналып, әр тілдің тарихы бойынша жалпылингвистикалық күрделі мәселелерге қарай бағыт алуда. Қазір ғылымда қалыптасқан жағдай бойынша, көптеген жалпы теориялық мәселелердің өз шешімін табуы тарихи бағытта кешенді қызмет жасайтын лексикографиялық ұжымдардың жұмысына тәуелді болып отыр. Қазіргі лексикография сөздіктердің әлеуметтік маңызды қызметіне ерекше көңіл аударады, себебі оларда қоғамның білім деңгейі көрініс табады.

Лексикографиялық еңбектердің ақпараттық мәліметі мол және ғылыми, мәдени құндылығы жоғары болады. *Лексикография пәні* сөздіктер жасаудың теориясы және практикасымен айналысады. *Практикалық лексикография* тілді ғылыми тұрғыдан зерттеп, қоғамдық маңызды қызметтер атқарады. Сөздікті қолданушылардың тіл туралы білімдер жиынтығын түсініп, қабылдауы үшін сөздік түзудің ең оңтайлы, ұғынықты тәсілдері қолданылады. *Теориялық лексикография* сөздіктің макроқұрылымын (лексиканы сұрыптау, сөзтізбенің көлемі мен сипаты, материалдарды орналастыру қағидалары) және микроқұрылымын (сөздік мақаланың құрылымы, сөздік анықтаманың түрлері, сөз туралы әртүрлі ақпараттардың қатысы, тілдік деректеме материалдардың түрлері т.б.) зерттеу, сөздіктердің типологиясын жасау,

лексикография тарихын зерделеу тәрізді кешенді мәселелерді қамтиды. Лексикографиялық шығармаларда сөз және оның барлық қасиеттері туралы деректер жинақталғандықтан, олар тіл бойынша құнды еңбек болуымен қатар, ғылыми зерттеулер үшін де маңызды құрал болып табылады. Бүгінгі күні қоғамның рухани өміріндегі сөздіктің рөлі айқындалып, оның халықтың құнды мәдени мұрасы екендігі күн өткен сайын ұғынылып келеді. Лексикографияның нәтижелерін көптеген ғылым салалары пайдаланады. Әрбір сөздік мақаладағы ақпарат үлкен зерттеу жұмысының нәтижесі болып табылады. Жеке тіл тұтынушының, ғылыми тілдік ұжымның тарихи сана, тілдік сана, әлеуметтік-қоғамдық санасы көрініс табады, аялық білімімен бірге тілдік білімнің тереңдігін де қажет етеді, сөздікшінің тілдік тұлғасы айқындалады. Кез келген беделді сөздік дереккөздер жиынтығынан (алдыңғы жасалған сөздіктер, сөздік картотекалары, тілдік зерттеулер, электрондық мәліметтер) тұрады. Сөздіктің түрі, ең алдымен, оның дереккөздері мен адресатына байланысты анықталып жасалады.

Лексикографиялық өнімдер соңғы онжылдықта үлкен аяда қарастырылып, қазіргі лингвистиканың антропоэзеттік саласымен байланысты болып отыр. Сөздіктерге жасалатын талдау адам лексиконын ұйымдастыру мен оның жадында сақталған білімдердің жиынтығы туралы объективті мағлұмат береді. «Адам және сөздік» диалогы коммуникативті және танымдық әрекеттің маңызды формасы болып табылады. Тарихи сөздікті қолданушылардың үш негізгі тобы бар: тілді тұтынушылар, тілді зерттеушілер және қоғамдық ғылымдар салаларының мамандары (Козырев, 2004: 7). Жоғарыда айтылғандарды сараптай келсек, оның біріншісі – қазақ тілін, тарихын білгісі келетін көпшілік оқырман, екіншісі – тіл тарихын зерттеуді мақсат тұтқан тіл зерттеушілері. Яғни оқырмандардың басым көпшілігі қазақ тілін ана тілі деңгейінде меңгерген жергілікті оқырмандар болып табылады.

Лексикограф оқулықтың авторы секілді өз атынан сөйлемейді, ол қоғам мен жеке адам арасын жалғастырушы, яғни тілдің ұжымдық жеткізушісі. Лексикограф – ұжымдық білімді жеткізуші кәсіби маман (Гак, 1977: 17).

Лексикографияның теориясы, мамандардың пікірі бойынша, лексикография ұғымының құрылымы мен мазмұнын, көлемін анықтаумен, сөздіктердің түрлері мен жанрларына жіктеме жасаумен, сөздіктің өлшемдері мен элементтерін, лексикографияның құрылымдық негіздерін, сөздік материалдарын, сөздік жұмысын ұйымдастыру және жоспарлау істерін зерттеумен айналысады.

Лексикографияның тарихи сөздіктердің тарихын, лексикографиялық мәселелерді шешудің тарихын қарастырады.

Тәжірибелік лексикография сөздіктер жасаумен, сөздік материалдарын жинақтап, сақтаумен айналысады (Морковкин, 1987).

Зерттеуші М.Малбақов: «Лексикографияның теориясы сөздік түзу тәжірибесін қорытып, жүйеге салады, сөздіктердің тарихи тұрғыдан қалыптасқан жанрларын жетілдірудің теориялық мүмкіндіктерін зерттейді. Сөздіктерді түзудің ұстанымдары мен әдіс-тәсілдерін жасайды. Лексикографияның теориясындағы өзекті мәселе – сөзтізбенің құрамы мен сөздік мақаланың құрылымы туралы, сөздіктердің типтері туралы ілім» (Малбақов, 2002: 5) деп анықтама береді.

Сөздік ғылыми еңбек ретінде қоғамның мәдени өмірінде айрықша орын алады. *Сөздік* – ұжымдық сананы көрсететін ғылыми туынды болса, *сөз* – ондағы орталық негізгі тілдік бірлік. Сондықтан Л.В.Щербаның: «Сөздіктегі әрбір күрделі сөз, шындап келгенде, ғылыми монографияның пәніне айналады» деуі осыны аңғартса керек. Сөз-

дік біздің тіл және әлем туралы білімімізді жүйелейді. Бұл білімдер сөздіктің түріне, сөзтізбенің көлеміне, лексикографиялық материалдарды беру тәсілдеріне, сөздік мақаланың құрылымына байланысты жүйелі түрде беріледі. Бір жағынан, сөздікте берілетін нысандар сырт қарағанда бір-біріне тәуелсіз тіл бірліктері секілді көрінеді, ал екінші жағынан қарағанда көптеген нысандар белгілі бір жүйені құрайды. Осы қарама-қайшылықтардан келіп әртүрлі лексикографиялық қиындықтар туады: сөздікте әрбір лексикалық бірліктің өзіндік ерекшелігі ашылып, жүйенің элементі ретінде өзіне тән орны көрінуі қажет. Сөздік жай ғана лексиканы сипаттап қана қоймайды, сонымен бірге міндетті түрде дәуір философиясын, халықтың ұғым-түсініктерінің жиынтығын көрсетеді. Тарихи бағыттағы этимологиялық, тарихи және диалектологиялық сөздіктер жеке сөз бен тілдегі барлық сөздік құрамның тарихын лексикографиялық құралдармен беру міндеттерін шешеді. Сөздің ауызша және жазбаша түрлеріндегі сөз тарихы туралы толық ақпарат алу үшін тарихи бағыттағы сөздіктер жүйесі қажет. Сөз үнемі үздіксіз өзгерісте болатындықтан, оның бүгінгі сөйлеушілердің қабылдауындағы мағынасы өткен жүз жылдықтардағы мағынасымен сәйкеспейтін мүмкін.

Лексикография үшін ұлттық және әлемдік дәстүр ұғымдарының маңызы өте зор. Филологияның бір саласы, әрі қоғамдық ғылым ретінде лексикография үздіксіз ұлттық лексикографиялық дәстүрдің нәтижесінде жетіледі, өзінің ұлттық калоритін сақтай отырып, әлемдік лексикографияның жетістіктерін пайдаланып, басқа да дәстүрлермен қатынасқа түсу барысында толығыады. Сөздік лексикографиялық дәстүр мен қазіргі отандық және шетелдік лексикографиялық жетістіктерді бойына сіңіруі қажет.

Сөздік өзінің мақсатына сәйкес сөздерді жинап, оларды әліпбилік, тақырыптық немесе басқаша тәртіппен жүйелеп, тілдің сөздік құрамын мүмкіндігінше толық қамтып, түсіндірмесімен немесе басқа бір тілдегі аудармасымен береді (Арнольд, 1959: 322). Сөздік жасау туралы ғылым ретінде лексикографияның теориясы тілдегі лексиканы сипаттайтын сөздіктерді жасаумен айналысады. Лексикографияның теориясы белгілі бір елдің мәдениет тарихының шеңберінде сөздік мәтіндерін, олардың араларындағы сабақтастықты, сөздіктің басқа сөздіктерге әсерін, сөздік ақпаратты жетілдіру жағдайларын зерттейді. Лексикографияның тарихында әдебиет, өнер, мәдениет және ғылымның даму заңдылықтары байқалады. Лексикографияның теориясында *тарихилық даму ұстанымдары* ескерілуі қажет. Лексикография теориясының негізгі мәселелерінің бірі – сөздіктің түрлері. Ю.Н.Карауловтың көрсетуінше, сөздіктің түрлері өзара бір-бірімен байланысты төрт координат жүйесінде көрінеді: лингвистикалық, психологиялық, әлеуметтік және семиотикалық. Сөздіктердің типологиясы – бұл олардың жоғарыда көрсетілген төрт координат жүйесіне негізделген ғылыми классификациясы. Сөздіктердің классификациясы белгілі бір елдегі тарихи тұрғыдан қалыптасқан сөздіктерді жүйелеп сипаттайды. Лексикограф П.Н.Денисов лексикографияның теориясы, тарихы және практикасының арақатынасын анықтау үшін «лексикография өнер ме, әлде ғылым ба?» деген дилемманы талдауға ұмтылыс жасайды. Ғалым лексикографияның теориясын әдебиеттану немесе өнертану ғылымдары секілді ғылым деп санайды. Лексикографияның практикасы шығармашылық жұмыс ретінде өнердің кейбір белгілерін қамтиды. Л.В.Щербаның лексикографиялық еңбекті талантты жазушылық қабілетпен салыстыруы осы жайтты аңғартады. «Өнер» ұғымы өзінің кең мағынасында шеберлікпен істелген, тек технологиялық тұрғыдан ғана емес, эстетикалық мәндегі кез келген іс-әрекетке қатысты айтылады. Осы себепті сөздіктегі мәтіндерді талдауда стилдік ұстанымдар басшылыққа алынады. Лексикография қоғамдық сананың көрінісі және

адамзаттың рухани мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде өнердің белгілерін қамтиды. Өнер адамзаттың шынайы өмірінің тұтастай және күрделі құрылымын жасап шығарады. Өмірдің бұл моделдеу белгілері, тіл арқылы, тілдің сөздік құрамы арқылы көрініс беретін, өмірдің семиотикалық моделі ретіндегі сөздікті құрастыру тәсілі лексикографияға да негіз болды. Бұдан лексикографияның тарихи-филологиялық пән ретіндегі кешенді сипаты көрінеді. Соған сәйкес, лексикографияны өнер ретінде қарастырған кезде, біз лексикографты өз жұмысына тек білімді ғана емес, сонымен қатар тіл ерекшеліктерін айыра білу қабілетін, тілдік талғамын, интуициясын іске қосатын, жаңа туынды жасаушы адам ретінде көреміз, яғни лексикография – әрі ғылым, әрі өнер ретінде тұжырымдалады.

Теориялық лексикография ғылым саласы және тарихи-теориялық пән ретінде сөздік жасаудағы практикалық жұмыстардың нәтижелерін жүйелеп, талдап, қорытындылайды. Ол әртүрлі елдер мен әрқилы тарихи дәуірлердің сөздіктеріне филологиялық талдау жасап және оларды зерттеп, анықтаумен айналысады. Барлық сөздік тәжірибелерін жүйелеу мен қорытындылау негізінде сөздіктерді жетілдіру, сөздіктердің жаңа түрлерін жасаудың теориялық және практикалық мүмкіндіктерін анықтап, ғылыми тұрғыдан негізделген бағдарламаға сай лексикографиялық қызмет көрсетеді (Денисов, 1978: 8).

Теориялық лексикография төмендегі кешенді мәселелерді қамтиды:

- 1) сөздіктер мен жаңа типтегі сөздіктердің жалпы типологиясын жетілдіру;
- 2) сөздіктің макроқұрылымын зерттеу (лексиканы сұрыптау, сөз бен сөздік мақаланы орналастыру ұстанымы, омонимдерді айрықшалау, сөздік пен оның қосымшасына грамматикалық мақала, дәйектеме мәліметтерді енгізу т.б.);
- 3) сөздіктің микроқұрылымы жекелеген сөздік мақалаларды (сөзге грамматикалық және фонетикалық түсініктеме беру, мағыналарды анықтау мен топтастыру, сөздік анықтаманың түрі, белгісөздің жүйесі, тілдік дәйектемелердің түрлері, фразеологиялар мен қосымша мәліметтерді беру жолдары, түсіндірме сөздіктегі этимология мен этимологиялық сөздіктегі сөз мағынасы, сөздіктің түріне байланысты болатын басқа да мәселелер) зерттейді.

Қазіргі лексикографияның теориясына мынадай мәселелер тән:

- а) лексиканы жүйе ретінде тану, сөздіктің құрылымында тұтастай тілдің лексика-семантикалық құрылымын және жеке сөздердің семантикалық құрылымын көрсету;
- б) сөздің мағынасына диалектілік көзқарас (сөздің сөйлеудегі қолданысындағы мағыналық реңктерін айқындау);
- в) лексиканың грамматикамен және тілдің басқа салаларымен тығыз байланысы.

Тәжірибелік лексикографияда сөздіктер мынадай қоғамдық маңызды қызметтерді атқарады: 1) тіл үйрету; 2) ана тілді нормаландыру; 3) тіл аралық қатынас; 4) тіл лексикасын ғылыми тұрғыдан зерттеу (БЭС, 1998: 258). Тіл лексикасын ғылыми тұрғыдан зерттеу қызметін этимологиялық сөздік, тарихи сөздік, диалектологиялық сөздік, өлі тілдер сөздігі және т.б. сөздік түрлері атқарады.

Лексикографияның теориясы, ең алдымен, тіл білімінің қол жеткен жетістіктеріне арқа сүйей отырып, бұлармен қатар кибернетиканың әдіс-тәсілдерін, идеяларын және семиотика мен информатиканың жалпы теорияларын, қазіргі математиканың әртүрлі тармақтарын, қазіргі заманғы компьютерлік техникаларды өзінің мақсатына қарай қолданады. Лексикографияда әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдану оның гуманитарлық мәнділігін кемітпейді, дәстүрлі филологиялық табиғатын өзгертпейді, керісінше оны қазіргі заманның талабына сай жаңа сапада көрсетеді.

Сөздіктерде анықтаманы қолайлы орналастыру үшін грамматика, лексикология, семасиология, фонетика және жазудың (орфоэпия мен орфография) мәліметтері син-тезделеді.

Лексикографияның теориясы қазіргі лингвистиканың жекелеген салаларымен тығыз қарым-қатынас жасай отырып, тілдік бірліктерді *сипаттау* мәселесін шеше-ді. Лексикография теориясы лингвистикалық сипаттау теориясының бір бөлігі. Семанти-каны сипаттаумен байланысты болғандықтан, ол сол тілді иеленуші халықтың тари-хымен, мәдениетімен тығыз байланыста қаралады. Лексикография теориясында әлеу-меттік-мәдени мәндегі ұлттық және әлемдік лексикографиялық тәжірибелер, мәдени-тарихи дәстүрлі ұғымдар дұрыс түсіндіріліп, үздіксіз қарастырылуы қажет. Жалпы лексикографияда сипаттаудың мынадай ұстанымдары бар: *адресатқа бейімделу* және *салыстырмалылық* ұстанымы, *стандарттық* ұстанымы, *үнемділік* ұстанымы, *қара-пайымдылық* ұстанымы, *толықтық* ұстанымы, *тиімділік* ұстанымы, сипаттаудың *са-тылы семантикалық* ұстанымы.

Стандарттық ұстанымына сәйкес, бірдей құбылыстарды лексикографиялық сипаттау сөздіктің өн бойында бірдей болуы шарт. Сипаттаудың *үнемділік ұстанымы* ұзақ сипаттауға қарағанда қысқаша түсіндіруді таңдайтындығымен көрінеді. Мак-симум ақпаратты минимум мәтінге сыйдыру қазіргі лексикографияның үлкен міндет-терінің біріне айналып отыр. *Қарапайымдылық ұстанымы* тұрғысынан, сөздің лексикалық мағынасын беруде қажетсіз екіұштылықтан арылу үшін нақты синтак-систік құрылымдар мен сөздерді пайдалану қажет. *Сипаттаудың толықтығы* сөз-дің қолданылуы мен мағыналарын сөздік мақалада толықтай көрсетуге ұмтылыс жасауымен көрінеді. *Сипаттаудың әсерлілігі* сөздік мақаланы оқыған кезде сөзді сөйлеу барысында дұрыс қолдануға, сөздерді контексте оның барлық парадигмалық, синтагмалық және басқа да қасиеттерін дәл түсіну үшін көмектесуге, сөздік мақаланы алгоритмдік формада құруға деген ұмтылыспен байланысты келеді.

Лексикографияның негізгі бірлігі – *сөз*. Егерде грамматика, лексикология, семасио-логия және стилистика өздерінің ұстанымдарын дәлелдеу үшін жекелеген мысалдар арқылы дәйек келтірсе, лексикография сипаттайтын ғылым ретінде тілдің барлық сөздік құрамын көрсетеді. Сондықтан басқа лингвистикалық пәндер толық ауқымда қамти алмайтын тілдің сөздік құрамын лексикография өзіндік ерекшеліктерімен қамти отырып, лексикография теориясының маңызды бір бөлігін құрайды. Бұдан шығудың практикалық жолы кез келген лексикографиялық жоба үшін сөзтізбенің (сөздіктің сол жақ бөлігі) ғылыми негіздемесін жасау болып табылады.

Лексикография теориясының басты мәселесі ретінде сөздіктің сол жақ бөлігі қан-дай маңызды болса, сөздіктің оң жақ бөлігі де сондай маңызды. Сөздік мақаланы теориялық тұрғыдан қарастырғанда, ол метатілдік қатынастың бірлігі ретінде қара-лады. Осы мәселе лексикография теориясының ерекшелігін танытып, оны басқа лин-гвистикалық пәндер қатарынан айрықшалайды. Метатілдің құрылымы мен семантика-сы ретінде сөздіктің оң жақ мәселесінде сөздік мақаланың құрылымы мен мазмұн мәселесі шешіледі. Бұнда метатіл, дефиниция, эквиваленция, дәйектемелер, басқару моделдері, сәйкесімділік, дәйексөздер, грамматикалық және стилдік белгісөздер, сөз-дің орфографиялық және орфоэпиялық нұсқалары т.б. мәселелерді қамтыған кең мағынасындағы семантизациялау мәселесі шешіледі. Бұл салада қазақ тіл білімінде Ж.О.Мұсаеваның «Қазақ лексикографиясында қолданылатын атаулардың метатілдік табиғаты» атты зерттеу жұмысын (Мұсаева, 2006) атауға болады.

Қорытынды

Сөздіктер қоғамдық қажеттіліктен туындайды. Лексикографияның практикасы лексикографияның теориясынан бұрын қалыптасып, сөздіктер тіл білімінен бұрын пайда болған. Лексикография теориясының жеке сала болуы оның лексикография тарихы және практикасымен өзара байланыста болуымен, қоғамдық ғылымдарға тән сипатта көрінді. Белгілі бір елдегі практикалық лексикографияның дамуына нақты тарихи талдау және лексикографияның белгілі бір кезеңдегі тілбілімі, философия, дүниетаныммен байланыста қарау осы саланың теориялық негіздерін құрайды.

Жоғарыда айтылғандарды түйіндесек, лексикография жеке лингвистикалық пән ретінде өзінің мәдени-тарихи (филологиялық), әлеуметтік-семиотикалық, әлеуметтік-психологиялық және логика-кибернетикалық сипаттағы теориялық мәселелері бар ғылым саласы.

Әдебиеттер

Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. (1975) Очерки по истории лингвистики. – Москва, 1975. – 559 с.

Арнольд И.В. (1959) Лексикология современного английского языка. – Москва, 1959. – 351 с.

Большой энциклопедический словарь. Языкознание (1998) – Москва, 1998. – 685 с.

Гак В.Г. (1977) О некоторых закономерностях развития лексикографии (учебная и общая лексикография в историческом аспекте) // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – Москва, 1977. – С.13-18.

Денисов П.Н. (1978) Практика, история и теория лексикографии в их единстве и взаимообусловленности // Проблемы учебной лексикографии и обучения лексике. – Москва: Русский язык, 1978. – С. 25-33.

Козырев В.А., Черняк В.Д. (2004) Русская лексикография. – Москва: Дрофа, 2004. – 285 с.

Малбақов М.М. (2002) Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 367 б.

Морковкин В.В. (1987) Об объеме и содержании понятия «теоретическая лексикография» // Вопросы языкознания. – Москва, 1987. – № 6. – С.4-8.

Мұсаева Ж.О. (2006) Қазақ лексикографиясында қолданылатын атаулардың метагилдік табиғаты. Филолог.Ғыл.канд. . . диссер. 10.02.02 – қазақ тілі. – Алматы, 2006. – 125 б.

Щерба Л.В. (2004) Языковая система и речевая деятельность. – Изд. 2-е, стереотипное. М.: Едиториал УРСС, 2004. – 432 с.

References

Amirova T.A., Ol'khovikov B.A., Rozhdestvenskij Ju.V. (1975) Ocherki po istorii lingvistiki. – Moskva, 1975. – 559 s. [Amirova T.A., Olkhovikov B.A., Rozhdestvensky Yu.V. (1975) Essays on the history of linguistics. – Moscow, 1975. – 559 p.] (in Russian)

Arnol'd I.V. (1959) Leksikologija sovremennogo anglijskogo jazyka. – Moskva, 1959. – 351 s. [Arnold I.V. (1959) Lexicology of the modern English language. – Moscow, 1959 – 351 p.] (in Russian)

Bol'shoj jenciklopedicheskij slovar'. Jazykoznanie (1998) – Moskva, 1998. – 685 c. [A large encyclopedic dictionary. Linguistics. (1998) – Moscow, 1998 – 685 p.] (in Russian)

Gak V.G. (1977) O nekotoryh zakonomernostjakh razvitija leksikografii (učebnaja i obshhaja leksikografija v istoricheskom aspekte) // Aktual'nye problemy učebnoj leksikografii. – Moskva, 1977. – S.13-18. [Gak V.G. (1977) On some patterns of lexicography development (educational and general lexicography in historical aspect) // Actual problems of educational lexicography. – Moscow, 1977. - pp.13-18.] (in Russian)

Denisov P.N. (1978) Praktika, istorija i teorija leksikografii v ih edinstve i vzaimoobuslovlennosti // Problemy učebnoj leksikografii i obuchenija leksike. – Moskva: Russkij jazyk, 1978. – S. 25-33.[Denisov P.N. (1978) Practice, history and theory of lexicography in their unity and interdependence // Problems of educational lexicography and teaching vocabulary. – Moscow: Russian Language, 1978. – pp. 25-33.] (in Russian)

Kozyrev V.A., Chernjak V.D. (2004) Russkaja leksikografija. – Moskva: Drofa, 2004. – 285 s. [Kozyrev V.A., Chernyak V.D. (2004) Russian lexicography. – Moscow: Bustard, 2004. – 285 p.] (in Russian)

Malbakov M.M. (2002) Bir tildi tusindirme sozdiktin kurylymdyk negizderi. – Almaty: Gylym, 2002 – 367 b. [Malbakov M. M. (2002) structural foundations of a monolingual Explanatory Dictionary. Almaty: Nauka publ., 2002. – 367 P.] (in Kazakh)

Morkovkin V.V. (1987) Ob obeme i soderzhanii ponjatija «teoreticheskaja leksikografija» // Voprosy jazykoznanija. – Moskva, 1987. – № 6. – S.4-8. [Morkovkin V.V. (1987) On the scope and content of the concept of «theoretical lexicography» // Questions of linguistics. – Moscow, 1987. – No. 6. – pp.4-8.] (in Russian)

Musayeva Zh.O. (2006) Kazak leksikografijasında koldanylatyn ataulardyn metatildyk tabigaty. Philologist.gyl.kand... disser. 10.02.02 - Kazakh tili. – Almaty, 2006. – 125 b. [Musayeva zh. O. (2006) the metatomic nature of names used in Kazakh lexicography. Philologist.science.Kand дисс disser. 10.02.02-Kazakh language. - Almaty, 2006.-125 P.] (in Kazakh)

Shherba L.V. (2004) Jazykovaja sistema i rechevaja dejatel'nost'. – Izd. 2-e, stereotipnoe. M.: Editorial URSS, 2004. – 432 s. [Shcherba L.V. (2004) Language system and speech activity. – 2nd edition, stereotypical. M.: Editorial URSS, 2004. – 432 p.] (in Russian)